

Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
professor

Türk xalqlarının tarixi igid ərələrin, alp ərələrin tarixidir: Oğuz xaqan, İstəmi xaqan, İltoris xaqan, Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Qızıl Arslan, Şah İsmayıl Xətai. ...Belə ali ərələrdən biri də səkkizinci yüzillikdə yaşamış Kül Tiginidir.

Kül Tiginin atası əlli illik Çin əsarətinə qarşı ağır mübarizə aparıb türklərə azadlıq gətirən, türk dövlətçiliyini bərpə edən İltoris xaqan olmuşdur. Kül Tiginin yeddi yaşı vardı. Kül Tigin hələ kiçik yaşlarında igidliklər göstərmiş, elin-obanın ərən oğlu kimi ad qazanmışdı. Türk elinin hökmdarı Bilgə xaqan kiçik qardaşı Kül Tiginin şərəfinə qoyduğu abidədə yazır: «Atam xaqan vəfat etdikdə Kül Tiginin yeddi yaşı vardı. On yaşında Humay tək anam xatunun xoşbəxtliyindən kiçik qardaşım Kül Tigin igid adı qazandı». Türk elinin qanununa görə, oğul düşmən basmasa idi, ona igid adı verməzdilər. Kül Tigin on altı yaşında artıq türk elinin tanınmış igidlərindən, istedadlı və basılmaz sərkərdələrindən idi. Onun adı düşmənləri lərzəyə salırdı. 701-ci ildə Kül Tigin Böyük qardaşı Bilgə xaqanla birlikdə nisbətən kiçik bir hərbi dəstənin başında Orta Asiyada yerləşən soğda qəbilələrinin (Soğda dövlətinin) üzərinə hücum edir. Heç kim türklərin qələbəsinə inanmırdı. Ancaq Kül Tiginin qılıncı sayəsində türklər Çü çayı boyunca yaşayan bütün qəbilələri türk xaqanlığına tabe edir. Kül Tigin öz dəstəsi ilə daha irəli gedib bayırkı qəbilələrini də itaət altına alır və soğda qəbilələrinə köməyə gələn Çin qoşunlarını məğlubiyyətə uğradır. Çin ordusunun komandanı Onq Tutuku əsir alır. Bu zaman türk ordusunun ön dəstələri Orta Asiyaya hücum edən ərəb ordularının ön dəstələri ilə qarşılaşır. Kül Tigin kiçik bir dəstənin başında duraraq ərəblərlə cəsarətlə vuruşur və türk ordusunun intizamı şəkildə geri çəkilməsini təmin edir: Kül Tiginin «on altı yaşında əmim xaqanın elini, qanununu eləcə qazandıq. Altı bağlı (hissəli, qəbiləli, vilayətli) Soğdaya qarşı qoşun çəkdik, onları tabe etdik. Çin sərkərdəsi Onq Tutuku əlli minlik qoşunla gəldi... döyüştük. Kül Tigin piyada hücum etdi. Onq Tutuku yaraqlı-yasaqlı əli ilə tutdu (yəni, özü şəxsən tutdu), yaraqlı da xaqana təslim etdi. Həmin qoşunu orada məhv etdik», - deyərək xaqan yazır.

706-cı ildə türk ordusu Çinin şimal əyalətlərinə hücum edir. Türklər Çin sərkərdəsi Şaçə Çjunun (qədim türk abidələrində: Çaçə sənün) rəhbərlik etdiyi nizami ordunu darmadağın edir, Çin ordusu üçün hazırlanmış atları sürüb aparır. Minşə ətrafında baş verən bu döyüşdə türk hərbi dəstələrindən birinə Kül Tigin sərkərdəlik edirdi. O, bu döyüşdə misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərir, böyük şöhrət qazanır. Bu zaman onun iyirmi bir yaşı vardı. Bilgə xaqan kiçik qardaşının şücaətini belə təsvir edir: Kül Tiginin «iyirmi bir yaşı olanda Çaçə sənünlə döyüştük. O, ən ilk dəfə Tadığın çorin boz atını minib hücum etdi. Həmin at orada öldü. Üçüncü dəfə Yəgin Silik böyin yəhərli kəhər atını minib hücum etdi, həmin at orada öldü. Kül Tiginin yarağına, zirehli paltarına yüzdən artıq ox

döymüşdü; üzünə, başına biri də döyməmişdi. ... Həmin qoşunu orada məhv etdik». Bu döyüşdə Çin ordusu, Çin qaynaqlarının özünün yazdığına görə, on min əsgər itirmişdi.

709-cu ildə Bilgə xaqanın sərkərdəliyi ilə türk ordusu şimala - qırğız qəbilələri, daha doğrusu, qüdrətli qırğız xaqanlığına qarşı yürüşə çıxır. Hərbi səfərdə iyirmi altı yaşlı Kül Tigin də iştirak edirdi. Türk ordusu Yenisey çayını sürətlə keçir və Örpən adlanan yerdə əvvəlcə çik, sonra isə az qəbilələrini məğlub edir. Lakin qış olduğu, bərk qar yağıb bütün keçidləri tutduğu üçün Sayan dağlarını aşıb şimala yürüş etmək mümkün olmur, çünki qırğız qəbilələrinin yaşadığı şimal torpaqlarına Sayan dağlarını aşaraq keçmək mümkün olan yeganə yol - Kögmən aşırımını qırğızlar tərəfindən möhkəm qorunurdu. Vəziyyəti düzəltmək üçün qoca və təcrübəli vəzir Tonyukuk orduya komandan, Bilgə xaqan və Kül Tigin ona köməkçi təyin edilir. Türk ordusunun qırğız elinə bu qış yürüşü Tonyukuk şərəfinə qoyulmuş abidədə bədi boyalarla təsvir edilmişdir: «Qoşun yürütdüm. - Atlanın, - dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldım. Qoşunu atlara mindirərək qarı sökdüm. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada ağac tutaraq qoşunu dağa qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı. Kolluq olan tərənəni aşdıq, yombalanıb endik. On gecə yandakı qar uçunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yolu səhv saldığı üçün öldürüldü. ...Anı çayı boyu gedək, - dedim. O çay boyu getdik. Qoşunu saymaq üçün atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də

qoşun çəkdik». Buradakı İnci çayı indiki Zərəfşan çayı, Dəmir qapı isə indiki Alma-ata və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçididir. Məhz burada, haradasa Səmərqənd ətrafında türk orduları artıq Orta Asiyaya gəlib çatmış ərəb orduları ilə qarşılaşır. Kül Tigin şərəfinə abidədə Bilgə xaqan türkişlərlə vuruşu təsvir etdikdən və «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdik» söylədikdən sonra yazır: «İgid döyüşçülər bizə hücum etmişdi. Belə bir vaxtda peşman olub Kül Tigin azacıq döyüşçü ilə ayırılıb göndərdik. Ulu döyüş döyüşmüş». Bilgə xaqanın bu sözlərini qaynaqlar belə izah edir: türk qoşunları türkişləri məğlub etdikdən sonra şərqi tərəfdən Dəmir qapı keçidinə çatmış, ərəblər isə cənubdan Səmərqəndə yaxınlaşmışdılar. Görünür, türklər ərəblərlə döyüşmək istəməmiş, əsas qüvvələrini geri çəkmiş, Kül Tiginin başçılığı ilə kiçik bir dəstəni isə ərəblərin (qədim türklər ərəblərə tezlik deyirdilər) üstünə göndərmişdilər. Kül Tigin bu döyüşlərdə misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərmiş, onun başçılıq etdiyi dəstə ağır tələfatlar versə də türklərin əsas qüvvələrinin ərəblərdən aralanmasını, intizamı şəkildə geri çəkilməsini təmin edə bilmişdi. Kül Tiginin bu şücaətləri o vaxt nəinki türk elində, həm də Orta Asiya, Tibet və Çində böyük söz-söhbətə səbəb olmuşdu. Kül Tiginin aryerqard dəstəsi tək ərəblərin hücumunun qarşısını almaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda cənuba doğru çəkilən türkişlərlə də döyüş girmiş, habelə Orta Asiyada son Nuşibi bəylərindən biri olan Kuşu Tutukun ordusunu tam məğlub etmişdi. Bilgə xaqan qardaşının bu şücaəti

Müqəddəs Tamağ başında döyüştük. Kül Tigin həmin döyüşdə otuz yaşında idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. İki döyüşçünü təqib edərək qılıncdan keçirdi. Karluku öldürdük, aldıq». Qaynaqların yazdığına görə, karluk qəbilələri ilə müharibə 716-cı ildə bitir, karluklar xaqanlığa tabe olur. Karluklarla müharibədən ordaya qayıdanda Kül Tigin az xalqı ilə döyüşməli olur, çünki Kül Tigin abidəsində yazıldığı kimi desək, «az xalqı düşmən oldu. Qara göldə (Monqolustanın qərbində Totoxaranor gölü) döyüştük. Kül Tigin otuz bir yaşında idi (716-cı il). Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. Az eltbərinin (az xalqının hökmdarı eltbəb adlanırdı) tutdu. Az xalqı orada yox oldu».

716-cı ildə Kül Tigin ordaya qayıtdıqda türk dövləti böhranlı günlər yaşayırdı: Kapağan xaqanın hakimiyyət tərzindən narazı olan qəbilələr bir-birinin ardınca qiyam qaldırırdı, xaqanlığı vətəndaş müharibəsi bürümüşdü. Bu qiyamların yatırılmasında Kül Tiginin göstərdiyi igidliyi Bilgə xaqan belə təsvir edir: «Əmim xaqan elində qarışıqlıq olduqda, xalqın eli əmimə asi olduqda izgil xalqı ilə döyüştük. Kül Tigin Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. Həmin at orada öldü. İzgil xalqı öldü. Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Yer, göy qarışdıq üçün düşmən oldu. Bir ildə beş dəfə döyüştük. Ən ilk dəfə Toğu şəhərində döyüştük. Kül Tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi, altı döyüşçünü qılıncdan keçirdi. Qoşun toqquşmasında yeddinci döyüşçünü qılıncladı. İkinci dəfə Kuşlağada ediz ilə döyüştük. Kül Tigin Az kəhərini minib, hücum edib bir

Kül Tigin

getdik. Qırğızları yuxuda ikən basdıq. ...süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplandı. Döyüştük. Sancdıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq». Kül Tiginin bu səfərdə göstərdiyi igidliklər Bilgə xaqan tərəfindən Kül Tiginin şərəfinə qoyulmuş abidədə belə təsvir edilir: Kül Tiginin «iyirmi altı yaşı olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdik. Süngü batımı qədər olan qarı dağıdıb, Kögmən ormanı üzü yuxarı yüyürüb qırğız xalqını yuxuda ikən basdıq. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüştük. Kül Tigin Bayırkunun ağ ayğını minib hücum etdi. Üç döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək qılıncdan keçirdi. Həmin döyüşdə Bayırkunun ağ ayğırının budu sındı. Qırğız xaqanını öldürdük, elini aldıq».

Qırğız səfəri 709-cu ilin sonunda başlanıb 710-cu ilin əvvəlində bitir. Güman ki, türk ordusu istirahət etmək üçün ordaya qayıtmadan 710-cu ildə qərbə - türkişlərə qarşı yürüşə çıxır. Qaynaqların yazdığına görə, bu yürüşdə türk ordusuna Bilgə xaqan və Kapağan xaqanın ikinci oğlu İnel xaqan sərkərdəlik edirdi. Müdrük Tonyukuk isə baş məsləhətçi idi. Bu döyüşdə Kül Tigin qəhrəmanlıq göstərir. Görək, Kül Tiginin türkiş səfərində göstərdiyi hünər haqqında qardaşı Bilgə xaqan nə deyir: «Həmin ili türkişlərə qarşı Altun ormanı (yəni, Altay dağları) üzüyuxarı qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdü. Türkiş xalqını yuxuda ikən basdıq. Türkiş xaqanın qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi qızaraq gəldi. Döyüştük. Kül Tigin Başqu boz atı minib hücum etdi. Başqu boz at... tutdu. İki döyüşçünü özü əsir aldı. Sonra yenə qoşuna soxulub türkiş xaqanının əyanı Az tutuku əli ilə tutdu. Xaqanını orada öldürdük, elini aldıq. Qara türkiş xalqı tamamilə tabe oldu». Türkiş qəbilələrini məğlub etdikdən və onların torpaqlarını türk xaqanlığına qatdıqdan sonra türk dövlətinin qərb sərhədləri, az qala, Aral dənizinə çatır. Bilgə xaqan türkişlərlə müharibəni təsvir etdikdən sonra yazır: «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək

haqqında yazır: Kül Tigin «Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türkiş xalqını orada öldürmüş, almış. Yenə yüyürüb. ...Kuşu Tutuk ilə döyüşmüş, əsgərlərini bütünlüklə öldürmüş, evini, dövlətini ...gətirdi». O vaxt nəinki bütün türk dünyasında, hətta Çində, Tibetdə, Orta Asiyada, Koreyada (və ola bilsin ki, şərqi hücum edən ərəb ordusunda) iyirmi bir yaşlı Kül Tiginə qarşı çıxan ərən tapılmırdı.

712-ci ildə türk orduları Çinin şimalına hücum edərək Kül Tigin bu döyüşlərdə iştirak edə bilmir, çünki o, 711-ci ildən kaluk qəbilələri ilə döyüşürdü. Karluklar Kül Tiginin ordusuna ciddi müqavimət göstərir. Müharibə 715-ci ilədək davam edir. Bu müharibə haqqında Kül Tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə oxuyuruq: «Kül Tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad, sərbəst ikən düşmən oldu.

döyüşçünü qılıncdan keçirdi, doqquz döyüşçünü mühasirədə nəzərdən keçirdi. Ediz xalqı orada məhv oldu. Üçüncü dəfə Bol...nda oğuz ilə döyüştük. Kül Tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi, sancdı. Qoşununu qırdıq, evini aldıq. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüştük. Türk xalqı yağını qaçaraq qoydu, zain olası idi. Öndə gələn qoşununu Kül Tigin qovub Tonralardan bir qəbilə, alpağulardan on döyüşçünü Tona tiginin dəfnində mühasirə edib öldürdük. Beşinci dəfə Əzgənti adızda oğuz ilə döyüştük. Kül Tigin Az kəhərini minib hücum etdi. Şəhərə girmədi. Həmin qoşunu orada öldürdük. Mağı kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik. Kül Tigin evi madafə etməyə təyin etdik. Düşmən oğuzlar ordanı basdı. Kül Tigin Yetim ağ atı minib doqquz döyüşçünü qılıncdan keçirdi, ordanı vermədi». Bilgə xaqanın təsvir etdiyi bu sonuncu iki hadisə 716-cı ildə baş vermişdir. Həmin ilin yazında doqquz oğuz qəbilələri qiyam qaldırır. Qardaşı oğlu Kül Tiginin şöhrətindən qısqanclıq hissini düşən Kapağan xaqan bu dəfə orduya özü sərkərdəlik etməyə qərarına gəlir, Kül Tigin isə kiçik bir dəstə ilə orda da arvad uşağı qorumaq üçün qoyur. Türklərin əsas qüvvələrinin uzaqlarda - şərqi doqquz oğuzlarla vuruşduğunu eşidən karluklar (Bilgə xaqan onları sadəcə oğuz adlandırır; qaynaqlarda isə onların adı üç oğuz kimi yazılır ki, bu da karluk deməkdir) qisas vaxtının çatdığını fikirləşib türklərin ordasına hücum edirlər. Lakin Kül Tigin misilsiz igidlik göstərir, bərabər olmayan döyüşdə şəxsən özü doqquz düşmən əsgərini öldürür, ordanı qoruyur. Bu qələbənin əhəmiyyəti haqqında Bilgə xaqan belə deyir: «Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım - bunca diriləriniz kənz olası idiniz, ölümləriniz yurdda, yolda yataraq qalası idiniz. Kül Tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz».

(Davamı 14-cü səhifədə)

(Əvvəli 4-cü səhifədə)

Bu, Kül Tiginin igidlikləri, döyüşlərdə göstərdiyi şücaətlər haqqında türk qaynaqlarının verdiyi son məlumatdır.

Kül Tigin ordanı qoruduğu vaxt Kapağan xaqan da doqquz oğuzları məğlub edir. Sonra o, qiyam qaldırmış bayırku qəbilələrini də Tola çayı sahilindəki döyüşdə məğlub edir, lakin geriyə-ordaya qayıdarkən pusquya düşüb öldürülür.

Kapağan xaqan hələ sağlığında türk törüsünü (qanununu) pozaraq böyük oğlu Bögünü kiçik xan elan etmişdi. Türk törüsünə görə, xaqan vəfat etdikdə kiçik xan hökmdarlıq taxtına çıxırdı. Kapağan xaqanın öldürülməsi xəbəri ordaya çatan kimi Bögü xaqan elan edilir. Bundan hidətlənən Kül Tigin ordaya hücum edir, Kapağan xaqanın bütün uşaqlarını və yaxın adamlarını qırır. Kapa-

qəhrəmanlıqları ilə Kül Tigin ordunun və xalqın rəğbətini qazanmış, sevimlisi olmuşdu. Lakin Kül Tigin qəti şəkildə türk taxt-tacından imtina edir, Bilgə xaqanı taxta çıxarır. Taxt-tac üçün qardaşına minnətdar olan Bilgə xaqan Kül Tiginə bütün türk ordusunun ali baş komandanı təyin edir. Kül Tigin daha on beş il qardaşına sədaqətə qulluq

edir. Biz onun bu on beş ildə göstərdiyi qəhrəmanlıqlar haqqında qaynaqlarda heç bir məlumata rast gəlmirik. Amma əmin olmaq olar ki, onun bu on beş ildə göstərdiyi qəhrəmanlıqlar əvvəlkilərdən heç də az olmamışdır. Qaynaqların yazdığına görə, Kül Tigin fasiləsiz döyüşlərdə düşmənin 169 əsgər və sərkərdəsini öldürmüşdür.

Kül Tigin 47 yaşında hansısa bir döyüşdə aldığı ağır yaradan 731-ci ilin 27 fevralında vəfat etmişdir. Bilgə xaqan öz kiçik qardaşı üçün möhtəşəm bir məq-

KÜLTİGİN

ğan xaqanın uşaqlarından təkçə oğlu Bög tigin və Aşidə Mimi adlanan bir nəfərdə ərdə olan on yeddi yaşlı qızı qurtulub Çinə qaçır.

Kül Tiginin əmisi uşaqları ilə heç bir düşmənliliyi yox idi. O, türk törüsünə (qanununa) uyğun hərəkət edirdi: Türk törüsünə görə, böyük qardaşdan sonra xaqanlıq taxtına ondan kiçik qardaş oturmağı idi, sonuncu qardaş vəfat etdikdən sonra taxta böyük (birinci) qardaşın böyük oğlu çıxmalı idi. Türk törüsünə görə, türk taxtında Kapağan xaqandan sonra İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan oturmağı idi. Kül Tigin bu törünü bərpa edir və türk taxt-tacını böyük qardaşı Bilgə xaqana verir. Ancaq Bilgə xaqan başa düşürdü ki, Kül Tiginlə müqayisədə o, taxt-taca layiq deyil, buna görə də taxt-tacı Kül Tiginə təklif edir. Ordu və xalq da bunu istəyirdi, çünki öz igidlikləri və

bərə tikdirmiş, abidə ucaltmışdır. Dünyaya tarixində heç bir xaqan, şah, qeysər, imperator, kral... yaşca və vəzifəcə özündən kiçik olan qardaşı haqqında Bilgə xaqanın Kül Tiginin şərifinə qoyduğu abidədə həkk etdiyi sözlər kimi səmimi söz deməmişdir. Abidənin mətnində xüsusilə bu sözləri oxuyuruq:

«Kiçik qardaşım Kül Tigin həlak oldu, özüm qəmləndim. Görər gözüüm görməz oldu, özüm qəmləndim. Vurar biləyim vurmaz oldu, özüm qəmləndim. Bilər biliyim bilməz oldu, özüm qəmləndim. Taleyi Tanrı yazar, insan oğlunun hamısı ölümlü törəmiş. Beləcə düşündüm. Gözlərimdən yaş gələr, ürəyimdən güclü sıtqı gələr, yanaraq qəmləndim, möhkəmcə qəmləndim».